

AZ IRÁNYHÁRMASSÁGRÓL ÉS A NÉVSZÓI RAGRENDSZERRŐL (A MAGYARBAN ÉS AZ URÁLI NYELVEKBEN)

NYIRKOS ISTVÁN

1. Az irányhármasság olyan nyelvi jelenség, amelyet az uráli nyelvek szinte kizárólagos sajátosságának tartanak.

Az egyik meghatározás szerint: „A határozók rendszerére jellemző magyar és finnugor nyelvi sajátosság, amely a legtisztábban a helyhatározók körében érvényesül. A helyhatározó megjelölheti, hogy az alaptagban kifejezett cselekvés, történés honnan indul ki, hol játszódik le, merre, ill. meddig tart. S mivel a többi határozó jórészt a helyhatározóból alakult ki, az – a határozók szinte egész rendszerére kiterjedt, létrehozván az előzmény-, a tartam- és a véghatározók hármas rendszerét. Pl. *házból, házban, házba – házról, házon, házra – háztól, háznál, házhoz*” (Magyar Nagylexikon 10. kötet, Budapest, 2000).

A fenti lexikon-meghatározás nemcsak rövid, hanem találó is, de természetesen jellegéből adódóan nem ölelheti fel a hármasság problémaköreit. Az utóbbi időben – különösen a Magyar nyelvtörténet (Kiss – Pusztai szerk. 2003: 242, 446, 524–7) és a Magyar nyelv történeti nyelvtana (TNyt. I: 287, 304, 650-7; II/1: 287, 304, 357, 397; II/2. 566–74 stb.) révén – nagyon rendszeres és pontos áttekintést kapunk a jelenség ősmagyar és az ómagyar kori állapotáról, illetve az ősmagyart megelőző finnugor és ugor kori háttérről is. Így tehát ez alkalommal csupán az irányhármasság körében felmerülő/felvetendő néhány elméleti szempontból is megfontolandó kérdésre térek ki.

A teljesség kedvéért megemlítem, hogy az irányhármasság valóban szembetűnő tipológiai sajátossága az uráli nyelveknek, különösen az indoeurópai nyelvekkel szemben, ahol nyoma sincs ennek a nyelvi jellegzetességnek. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ez kizárólagosan az uráli nyelvekre lenne jellemző, mivel például megtaláljuk a török-tatár nyelvekben is (vö. Itkonen 1966: 252–3), ennek bemutatása (az esetleges egyezések és különbségek elemzése) azonban ez alkalommal nem lehet feladatunk.

2. Az irányhármasság általános felfogás szerint a hely-, illetve helyhatározói viszonyok (ki)fejlődése során alakult ki. Bárczi (1996: 64) írja, hogy a helyviszony pontosabb nyelvi kifejezése az uráli (finnugor) korban a legtöbbször még elhanyagolható volt. Igen régi időkben – folytatja – a kezdetleges emberi gondolkodás számára csak a helyviszony volt fontos, és ez is gyakran csak **differenciálatlanul** jutott kifejezésre: a

határozó sommásan csak arra a kérdésre felelt: *hol? honnan? hová?*, s még nem a *miben? min? minél?* kérdésre. „A gondolkodás fejlődésével egyrészt maga a helyviszony pontosabb megjelölése is mind szükségesebbé vált, másrészt lassan kialakult az időfogalom” (i. m. 63), illetve bizonyára valamivel később az ok-/mód-/állapotfogalom, illetve ennek jelölése. Az időfogalom kialakulása során, illetve ennek nyomán a helyhatározó ragokat vitték át az időfogalom árnyalatainak kifejezésére. Hadd hívjuk fel a figyelmet arra, hogy ez természetesen csak az időfogalmat kifejező szavak (nomenek) esetében történhetett meg (pl. *télen, nyáron, (ezen a) napon, órán*, esetleg kivételesen más szófajon: *hosszan, soká (beszél)* stb.). Így tehát az irányhármasság igen szűk térre szorulhatott, hiszen jóformán csak az időfogalmat kifejező határozott fogalmi tartalmú, nem túl népes számú szóhoz járulhatott a kérdéses primer (egyelemű) rag, azaz nem voltak a *napon* mellett pl. *napon ~ napol ~ napé*, illetve *télen ~ télel ~ télél*-féle formák (amint az esetleg várható volna az *-n* lokatívuszi, az *-l* ablatívuszi és az *-él/-á* latívuszi ragot hordozó szóalakok esetében).

3. Még mielőtt az irányhármassági helyviszonyokra kissé részletesebben kitérnék, hadd szóljak arról, hogy az uráli (finnugor) alapnyelv grammatikai rendszere morfológiai szempontból más képet mutathatott, mint a jelenlegi, vagy akár az ősmagyar kori. A morfológiai rendszerben teljesen új helyzetet teremtő primer ragok kialakulása előtt, vagy azokkal egy időben általánosabb lehetett a **ragtalanság** (a **zérómorfémák** megléte): pl. az alany, a tárgy, a határozó körében, vagy pl. az ilyen predikatív szerkezetben, mint: *én vár, te vár, ő vár*, vagy fordított **szórenddel**: *vár én, vár te, vár ő* (amelyek a *várok/várom, vársz/várod* stb. elődjei) stb. esetében (erre vö. Papp 1956: 23). De a ragtalanság korából származnak tulajdonképpen az **összefoglaló szóösszetételek** is (l. magyar: *orra < orr+száj*), vog. KL. *ńol-sam* (= orr-szem), *ńol-tus* (orr-száj), osztj. J. *nql-sám* 'arc' (= orr-szem), észt *suu-silmad* 'arc' (= orr-szemek); magyar *ia-fia* 'lánya-fia', vog. Szo. *āyipiγ* ('lány' + 'fiú' = gyerekek) stb. Nézetem szerint azzal is számolnunk kell, hogy a még kezdetleges rendszerű mondat-tani szerkezetek terén a beszélők éppen a még hiányzó ragozási formák helyén ún. **kiegészülések**, másképpen fogalmazva **szuppletivikus**, szuppléciós formákat is használtak. Olyasféle formákra gondolok, mint pl. a létige *va(gyo)n* alakja mellett a *lesz*-féle forma, amely eredeti presens funkciója ellenére jövő időt fejez ki, vagy mint pl. a *fog*, amely az igék jövő idejű paradigmáit képes pótolni, *gyere, gyertek – jöjj, jöjjetek*, illetve *bennünket ~ minket* stb. Hasonló jelenségek – amikor pl. egy másik lexéma alkalmas a középfok kifejezésére – más esetben is előfordulhatnak: *sok – több*, az esetleges *egyedik, kettedik* helyett az *el(ső), második*. Hasonló jelenség más finnugor nyelvekben is előfordul: a finn létige *olla* alakja mellett a potenciálisban *lie-* tövet (pl. *lie-nee* 'talán/bizonyára van') találunk, a névmásoknál fi. *tä(mä) ~ tuo ~ se*, illetve *nä(mä) ~ nuo - ne* formák élnek, és sok más finnugor nyelvben (erre vö. Häkkinen 2004) is találunk hasonlókat, de ilyenek a magyar *té-tova-, tél-túl*-féle határozósók is.

Ezek az alakok tehát a még grammatikai rendszerből hiányzó formák (olykor időleges) helyettesítésére voltak alkalmasak. A számuk nyilván nem lehetett túlságosan jelentős, de nem is volt túlzottan ritka.

Itkonen 1966 például ezt írja: „Széltében elterjedt jelenség a suppletivizmus, a különféle eredetű töveken alapuló ragozási formák egybekapcsolódása ugyanazon paradigmában”¹ (1966: 252). Erkki Itkonen említi azt is, hogy a „a szuppletivizmus emléke lenne annak a korszaknak, amikor a ragozás elemei a nyelvtani kategóriák kifejezésére még nem jöttek létre, és a különböző kategóriák kifejezésére külön szavak/más szavak használata vált szükségessé”² (uo. 252–3). Itt természetesen a m. (*len-ni*) fog helyett álló *lesz*-re, az egykori *-and/-end*-jeles jövő idejű alakok (*követendi*, *jövend(enének)*, *ivandó* vagyok 'inni fogok' helyett a *követni fogom*, *jöni/jönni fogok* stb.), de ilyenek más rokon nyelvekben (pl. észt, karjala, mordvin, cseremis stb.) is találhatóak (csak éppen példaképpen: *olen* 'vagyok' – (finn potenciális) *lienen* 'talán/bizonyára vagyok'), az *olen* létige egyes szám 3. személye talán nem az igéből, hanem az *oma* 'saját' szóból: a finn presens egyes szám 3. személy az *oma > *om > *on* (de elképzelhető a létige: *o*- tövének *-ma* képzővel ellátott formája is) fejlődés útján jött létre, és persze az is lehetséges, hogy a többes szám 3. személyű *ovat* (< *omat*) is az *oma*- *tő* *-t* többes jellel alakult formája (bár *oβat* alak is élt; vö. SSA. **oma** c. a.). A morfológiailag hiányzó jövő idő kifejezését a finn nyelv a *tulen menemään* 'majd megyek' formával is ki tudja fejezni. Említhetjük még a finn tagadó/tiltó igét is: *ei* – *eivät*, ahol ugyanis az *ei* alak többes 3. személyű igeragot kap, de például már iméntiek kiegészüléssel formájának tekinthető az imperatívuszi tiltó ige: *älä*, *älkää* stb.

4. Az ilyen folyamatok és nyelvi rendszertani tények után vagy azokkal talán mégis párhuzamosan került sor a **primer ragok** kialakulására.

A primer ragok kialakulásának nagyon jelentős szerepe volt a nyelv (az uráli nyelvek) morfológiai rendszerének fejlődésében is, mivel a korábbi ragtalanság, a szórend és a kiegészülés stb. mellett, illetve részben azokkal szemben konkrét és pontos kifejezését tudták adni a cselekvés/történés helyének, körülményeinek megjelenítésében. Hakulinen (1968: 425–7) már korábban felhívta a figyelmet arra, hogy az ún. latívusz pregnáns hová? kérdésre felelő válaszaiban az indoeurópai nyelvek általában hol? kérdésre felelő eseteket használnak. Vagy a finnben és más rokon nyelvekben is ablatívuszt (ablativus praegnanst) használnak, amikor az indoeurópai nyelvekben inesszívusz, vagy esetleg azt kifejező más esetet találunk (hol? miben?). A lokatívusz

¹ „Laajalti levinnyt ilmiö on suppletivismi, eri alkuperää oleviin vartaloihin perustuvien taivutusmuotojen yhtyminen samaan paradigmaan”

² „suppletivismi olisi muistoa kaudelta, jolloin taivu-tuselementtejä ei kieliopillisten kategoriain ilmaismiseksi vielä ollut kehittynt ja eri kategorioita varten siis tarvittin eri sanoja”

pregnans (a hol?) kifejezésére viszont olyan prefixumot (pl. *in*) használ, amely a mondatnani funkciótól függően hol *hol? miben?*, hol pedig *hová? mibe?* kérdésre felel.

Amint tudjuk, a magyarban, a finnben, az észtbén, a mordvinban, a lappban, az osztjákban, vogulban stb. és a szamojéd nyelvekben is szinte hiánytalanul megtalálható az irányhármasság. A mai uráli nyelvek irányhármasságát kifejező primer ragok teljes bemutatása ez alkalommal lehetetlen, de az uráli alapnyelvre, a finnugor vagy az ugor alapnyelvekre vonatkozó ősi, kikövetkeztetett ragrendszer talán érdemes röviden felvázolni – nem utolsó sorban és kissé talán egyoldalúan – az egykori vagy mai magyar ragok funkciói felől közelítve:

lokatívusz 1: m. *-t/-tt*, amely finnugor (ugor) *-ttV-* vagy *-tV-*re megy vissza: m. *itt/ott*, *Győrött*, *Kaposvárt*; *mellest*; vog. *kolt* 'házban', *wōrt* 'erdőben', *kätt* 'kézben', *ta porat* 'az időben, abban az időben', osztj. *wont*, *wunt* 'erdő; erdőben'; finn *nyt* (< *nykyt); cser. *kázät* 'most' stb.

Általában tehát *hol? mikor?* kérdésre felel.

lokatívusz 2: *-n*; *-on/-en/-ön*; *-an/-en*. Az uráli alapnyelvben a végződése **-nA* lehetett. Vö. m. *házon*, *téren*, *hun* 'hol?'; finn *ulkona* 'kint', *kotona* 'otthon'; vog. *kān* 'közbe', *kwān* ~ *kün* 'kinn, kívül'; osztj. *χ^otən* 'házban', V. *wontnū* 'erdőben', *kamän* 'kinn', C. *pēsannä* 'asztalon' stb.

A fentiekhez talán annyit célszerű még hozzáfűznünk, hogy a rövid lokatívuszi *t* mellett szerepeltetett hosszú *tt* említése nem automatikus kitétel, hanem azon alapul, hogy a rövid *t* feltételezése esetén bizonyára *z*-vel kellene számolnunk (ha az ősi *t* szabályos továbbfejlődésére gondolnánk), bár szuffixális helyzetben akár rövid is maradhatott a *t* rag.

Egy másik dolog viszont mindenképpen említést érdemel, nevezetesen az, hogy volt két lokatívuszi rag. Ismeretes, hogy a nyelv nem szereti, ha ugyanazon funkcióban két ragforma is használatos. A nyelv ilyenkor arra törekszik, hogy vagy megosztja a ragok szemantikai szerepét, vagy az egyik kivész a nyelvből. Erre tehát csak az lehet a feltételes válaszunk, hogy a két rag között szintaktikai használatbeli különbségnek kellett lennie. Ez a különbség talán a magyar nyelvtörténeti és mai nyelvi jelenségek alapján is indokolható. Azt látjuk ugyanis – még a mai magyarban is –, hogy a *-t/-tt* főleg névmásokhoz és határozószókhöz, ill. névutókhöz járulhatott elsősorban, a határozott fogalmi tartalmú névszók esetében teljesen visszaszorult vagy eleve hiányzott, egyedül a helynevek körében figyelhető meg a szűkkörű használata (*i-tt/-o-tt*, *ala-tt*, *melle-tt*, de mégis: *Győrö-tt*, *Kaposvár-t* stb.).

Hiába keresnénk, nem találánk tehát *azott* 'azon', *ezett* 'ezen' vagy *nagyot* 'nagyon', *bátrat* 'bátran', *ígyet* 'ígyen' stb. alakokat.

Az *n* latívuszrag viszont zavartalanul „élte és éli világát”: névmástövek végén pl. *azo-n*, *eze-n* (szuperesszívuszi szerepben), *ho-nna-n*, *o-nna-n*, *i-nne-n* (ez utóbbi három alakban ablatívuszi funkcióban), melléknevekhez járulva: *nagyo-n*, *bátra-n* (mód-, fok- és állapothatározóként), *téle-n*, *nyáro-n* (időhatározóként) stb. formákban. Az *-n* alaki variánsainak gazdagsága (*-on*, *-en*, *-ön*, *-an*, *-en*) is mutatja, hogy itt egy igen gyakori ragról van szó.

ablatívusz: az *-l* (*-ol*, *-ul*, *-ól*, *-öl*, *-ül*) (?finnugor) ugor **-l*-re megy vissza, amint ezt bizonyos finnugor/ugor nyelvekbeli alakok is mutatják: mindhárom ugor nyelvben *-l* szerepel ablatívuszi funkcióban: magyar *alól*, *felől* stb.; vog. *tül* 'onnan, túlról', *tuβl* 'onnan', *künl* 'kívülről', *tiyl* 'innen', oszjt. *tolta* 'onnan', O. *tälta* 'innen', finn *täältä* 'innen' stb.

A rag eredetéről annyit, hogy ezt már egybevetették a finn-permi lokális végződéssel: az **-l*-lel is, l. *etelä*, *pohjola*, *täkäläinen* stb. Azt hiszem, hogy a kétféle (rag és helyjelölő) funkcióban szereplő *-l* lehet ugyan azonos eredetű is, de szerintem két külön elemről lehet szó, az egyik az ún. grammatikai funkciót (az ablatívuszi funkciót), míg a másik csupán a (konkrét) hely jelölését vállalta fel. Ha az ablatívuszi *-l*-et a finn helyképzővel (l. fent) azonosítanánk, akkor a helynévjelölő alak ablatívuszi funkciójává válását, illetve az ablatívuszi jelentést kellene megmagyaráznunk, mert ebben az esetben a ragnak nem annyira ugor, mint finnugor eredetével kellene számolnunk. (Elvileg az is elképzelhető, hogy két külön helyjelölő, azaz két lokális értelmű nyelvi elem volt a fenti két jelentéssel, s a kettő később – bizonyos szintaktikai helyzetekben – egybeesett egy egységes ragfunkcióban.)

latívusz: az ősi latívusz alakja a magyarban *-é/-á*, illetve *-í/-i*, *-ő/-ö*, *-ű/-ü* variánsokkal található meg (l. *belé*; *alá*; *mögé/mögt*, *mögi*; *közé/közi*; *ide*; *oda*; R. *mellő*, *belő*; *összű*, *együ(-vé)*; *egyembelü* (ÓMS.) stb. (Hajdú 1981). A latívuszrag ősi (uráli) alakjaként egy finnugor **-j/-j-*-t rekonstruál a nyelvészet (vö. Hajdú i. m. 142–3), mely eléggé általános felfogásnak minősíthető (vö. Kulonen 1993: 82). Ez található meg a finn *yli*, *ali* 'alá-', *poikki* 'ketté, keresztül, szét' szavakban. A magyarban ezeknek a *messzi* ~ *messze*-féle formák felelnek meg. Hajdú Péterhez (i. h.) kapcsolódva úgy látom, hogy az uráli/finnugor alapnyelvben szintén két latívuszragnak kellett lennie. Ez a másik rag **-k* alakban realizálódhatott, mely a rokon nyelvekben réshangúsodott *-χ-*, *-γ-*, *-w*-vé (vö. finn nyj. *ala* 'alle', *taa* (Agricolánál: *tagha*) 'hátra', *jonne* 'ahová', *juoda* (< *joodak*), a magyarban pedig diftongizáción (tővégi magánhangzó + *j*-n vagy tővégi magánhangzó + **k* (*γ-*, *χ-*, *w*-n) keresztül monoftongizálódott (Hajdú 1981 i. h.). A két rag fejlődése tehát a nyelvtörténet egy bizonyos korszakában, alighanem az ősmagyar korban, s valószínűleg annak is az elején egybeesett (a diftongusok hasonló hangtani helyzetbeli fejlődésére l. még a *tanokt* > *tanoxt* > *tanojt* > *tanét* ~ *tanít*-féle

alakokat stb. (Bárczi 1958: 88–91), vagy a tör. *ödäk > ösm. *ideχ > *idő* ~ *idé(n)*; *qumlay (TESz.) stb.).

5. Úgy gondolom, a fenti részletek talán nem voltak teljesen feleslegesek. Ugyanis az irányhármasság elismerése és finnugor nyelvekbeli sajátosságainak számbavétele sok fontos részletre is ráirányította a figyelmet. Ezek a következők:

- i) a **primer ragok** megjelenése előtt vagy azokkal egy időben az uráli nyelvekben – uralkodó volt a **ragtalanság**, a zéró morfémák sora;
  - másrészt az ún. hiányzó paradigmák kifejezésére a **kiegészülés** (szuppletivizmus) is ismert nyelvi jelenség volt (*van, vol-, val(a) – le(sz)*, finn *olla – lie(nee), sok – több, minket – bennünket* stb.
  - grammatikai viszonyokat fejezhetett ki a (rag nélküli) **szórend** (N – V, ill. V – N), itt említhető még minden bizonnyal az ún. utólagos korrekció is az értelmező jelzős szerkezet kifejezésére,
- ii) a primer, egyelemű ragok (lokatívuszi, ablatívuszi, latívuszi ragok) kialakulása előbb lehetőséget teremtett az általános helyviszonyok kifejezésére, s a fejlődés egy további fokán már az irányhármasság megjelenítésére is;
- iii) úgy látszik ugyanakkor, hogy
  - egyrészt az egyes ragok funkciója nem volt egymástól eleve élesen elválva, nemcsak lokatívuszi, latívuszi és ablatívuszi, hanem
  - másrészt egyéb funkciók ellátására, általánosabb helyviszony megjelenítésére is szolgált (ma is pl. az *ott, hol* (lokatívuszi), *onnan* (ablatívuszi), *alól* (ablatívuszi szerepű, az eredetinek vélt lokatívuszi **-tt, -n(n)**, *ablatívuszi -l* ragok ellenére) stb.
- iv) az egyes irányokat kifejező ragoknak meglepő módon két alakváltozatú formáik voltak (két-két lokatívusz, két-két ablatívusz, két-két latívusz);
- v) a háromirányúság kifejezése – talán az elvárhatóság ellenére – igazában talán nem is annyira a névszók, hanem elsősorban a névmási, határozószói és névutó szerepben álló szerkezetek körében valósulhatott meg. (A kronológiai kérdések még további tisztázásra várnak.)

6. Igen fontos megjegyzésnek vélem a következőt:

- a ragrendszer kialakulását a **primer ragok indították el**, ezzel mintegy analógiát szolgáltatva más szuffixumok kialakításához is; a megjelenésük **forradalmian új** jelenséget képviselt,
- a fejlődés ugyanis oda vezetett, hogy kialakult a magyarban a **mondategység szintjén**

- az alanyi rész (alany, jelző) **ragtalansága**, s a nyelvi kommunikáció hatékonyságát szolgáló
- állítmányi rész (állítmány, tárgy, határozó) kivétel nélküli **ragossága**, azaz a mondat statikus részének számító alanyi rész „statikussága”, illetve az állítmányi rész dinamikusabb voltának kifejezésére a „dinamikusabb” megoldást jelentő ragosság.

A magyar nyelvnek ezt a nyelvelméleti és nyelvtipológiai szempontból csodálatosnak mondható jellegzetességét tovább fejlesztette a primer ragok egymással vagy más ragokkal való társulása, illetve az önálló szókhoz való kapcsolódása a nyelvtörténet folyamán.

HIVATKOZÁSOK

- Bárczi Géza 1958: *Magyar hangtörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó, 2. kiadás.
- Bárczi Géza 1996: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Custos Kiadó.
- Hajdú Péter 1981: *Az uráli nyelvészet alapkérdései*, Budapest.
- Hakulinen, Lauri 1968: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*, Helsinki, 3. kiadás.
- Häkkinen, Kaisa 2004: *Nykysuomen etymologinen sanakirja*, Juva.
- Itkonen, Erkki 1966: *Kieli ja sen tutkimus*, Helsinki.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris.
- Kálmán Béla 1989: *Chrestomathia Vogulica*, Budapest.
- Kulonen, Ulla-Maija 1993: *Johdatus unkarin kielen historiaan*, Helsinki.
- Papp István 1956: Az állítmányi szerkezet őstörténete, *Magyar Nyelvjárások* 3: 3–28
SSA. = *Suomen sanojen alkuperä*, 2. kötet. Ulla-Maija Kulonen päätoimittaja, Jyväskylä, 1995.
- TNyt. I. = Benkő Loránd főszerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TNyt. II/1. = Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TNyt. II/2. = Benkő Loránd főszerk. 1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai Kiadó.